

УДК 811.161.2:821.161.2.09
DOI 10.31654/2520-6966-2018-11f-93-153-162

Ю. І. Артемова

аспірантка другого курсу факультету української філології
Рівненського державного гуманітарного університету

Мовна особистість Уласа Самчука на тлі епохи

У статті уточнено поняття "мовна особистість" відповідно до сучасних концепцій лінгвокультурології. Проаналізовано основні екстралінгвальні чинники, що здійснили вагомий вплив на індивідуально-художнє мовомислення, формування соціально-культурної концептосфери та способів її вербальної репрезентації у творчості Уласа Самчука. Визначено домінуючі риси мовної особистості письменника в контексті ХХ сторіччя.

Ключові слова: екстралінгвальні чинники, лінгвокультурологія, мовна особистість, українська література ХХ сторіччя, Улас Самчук.

Із багатьох причин для сучасної лінгвокультурології мова творів Уласа Самчука, зразки яких значний проміжок часу не були пред'явлені для мовознавчих досліджень, становить великий науковий інтерес, передусім тому, що вона належить до конкретної національної культури, що включає національні традиції, мову, історію, літературу. Мовотворчість письменника є зразком живого та різноманітного відтворення подій та процесів у сфері української культури та мови ХХ сторіччя.

Метою даної розвідки є вивчення мовної особистості Уласа Самчука шляхом аналізу екстралінгвальних чинників, що вплинули на формування її основних рис. Виокремлення й аналіз домінуючих ідіостилів У. Самчука сприятиме віднаходженню в мовотворчості письменника характеристик, що репрезентують його мовну картину світу та індивідуальну манеру відображення національної картини світу. У зв'язку з цим виникає завдання – уточнити поняття "мовна особистість" відповідно до сучасних концепцій лінгвокультурології; виявити основні риси мовної особистості У. Самчука; проаналізувати екстралінгвальні чинники: місце проживання, період життя та творчості тощо. Такі фактори здійснюють вагомий вплив на індивідуально-художнє мовомислення, формування соціально-культурної концептосфери й способів її вербальної репрезентації у творчості митця. Екстралінгвальна складова мовної особистості письменника вмотивовує вибір автором засобів, способів і форм

словесного вираження внутрішнього світу в його творчості. З'ясування домінант мовної особистості У. Самчука є актуальним завданням, оскільки творчість письменника має велике значення для розвитку української мови. Хоч письменник і зазнав тривалого забуття та вилучення з культурного контексту епохи, проте сьогодні відбувається нове відкриття й вивчення його художньої спадщини.

Тексти художніх творів У. Самчука, що яскраво відображують складні й суперечливі часи в історії українського народу та його мови, вивчають передусім із погляду літературознавчого. Завдяки дослідженням літературознавців мовно-культурна постать письменника була повернена в історію української літератури. Важливу роль у цьому контексті відіграли розвідки С. Пінчука, а також М. Гона, Р. Гром'яка, А. Жив'юка, І. Качуровського, Р. Мовчан, Н. Пасевич. Звільнений від стереотипів радянської системи творчий доробок У. Самчука нарешті зазнав нового осмислення в європейському та світовому історико-літературних контекстах та став причетним до формування нового канону в сучасному літературознавстві. Мовну складову творів У. Самчука досліджували Г. Горох, С. Каленюк, Н. Медвідь, В. Стецій.

Наприкінці ХХ сторіччя у зв'язку з антропоцентричним спрямуванням лінгвістики активного використання набуває термін "мовна особистість". Така активізація пов'язана, передусім, із працею російського лінгвіста Ю. Караулова "Русский язык и языковая личность" (1987), у якій розроблено функціональну модель мовної особистості. Уперше ж даний термін з'являється в 1930-х рр. у книзі "О языке художественной прозы" В. Виноградова, в якій науковець вивчав дві іпостасі художньої мовної особистості – особистість автора й особистість персонажа. Зверталися до проблеми поняття "мовна особистість" й такі вітчизняні та зарубіжні мовознавці: Г. Богін, О. Глазова, І. Голубовська, В. Карасик, В. Красних, О. Леонтьєв, І. Синиця та ін. Особливість активного функціонування терміну "мовна особистість" у сучасному мовознавстві полягає у тісному зв'язку з такими поняттями як "ідіолект", "ідіостиль", "індивідуальний стиль", "художнє мовомислення", "мовна картина світу автора", "світобачення письменника" тощо (І. Голубовська, П. Гриценко, С. Єрмоленко, С. Жаботинська, В. Жайворонок, В. Кононенко, Н. Сологуб).

Синтезуючий характер і багатогранність поняття мовної особистості викликають зацікавлення у науковців низки галузей науки: психолінгвістики, лінгводидактики, стилістики художнього тексту, комунікативної лінгвістики, лінгвоперсоналогії та лінгвокультурології. Із точки зору культурології мовна особистість досліджується як

певний лінгвокультурний типаж, під яким розуміють узагальнених упізнаваних представників конкретних груп суспільства, поведінка яких втілює в собі норми лінгвокультури в цілому та впливає на поведінку всіх представників суспільства [2, с. 78]. Соціальна суть мови полягає, передусім, у тому, що початково вона існує в мовній свідомості – колективній та індивідуальній. "Носієм мовної свідомості є мовна особистість, тобто людина, що існує в мовному просторі – в спілкуванні, в стереотипах поведінки, зафіксованих у мові, в значеннях мовних одиниць і сенсах текстів" [3, с. 7]. Відповідно колектив як носій певної мови та індивід як представник цього колективу є носіями культури в мові.

Важливим чинником та передумовою для формування мовної особистості є вплив загальних умов життя людей однієї нації чи соціальної групи. Зважаючи на те, що в суспільстві, в якому народився, виховувався та перебуває певний індивід уже сформувалися суспільна свідомість і мова та притаманна певна ментальність індивідуальна мовна практика обов'язково виступає як частина суспільної мовної практики. Поряд із загальними чинниками формування мовної особистості є й індивідуальні, притаманні лише окремому мовцю. Не зважаючи на схожість такого процесу в усіх носіїв мови, він визначається специфікою внутрішнього індивідуального світу, життєвої позиції та особистої свідомості. Попри нерозривний зв'язок індивідуальна і суспільна мовні практики є відносно самостійними. Мовна особистість – це не відмінні риси індивідуального стилю мови, а вся сукупність її ментально-лінгвальних складників. "Мовна особистість завжди існує в певному часопросторі – актуалізованих ідей, концептів і концепцій, понять, значень, смислів і образів, стереотипів і мовної поведінки, що виформувалися і діють у певний час і в конкретній лінгвокультурній спільноті" [5, с. 7]. Структурними компонентами мовної особистості є світоглядний, ціннісний і культурологічний.

"Через мову художніх творів, відбір зображальних засобів із загальнонаціонального мовного фонду та їх художнє осмислення розкривається і мовна особистість письменника, його світогляд, духовні цінності, уявлення про добро і зло, прекрасне і потворне, справедливість, смисл історії і призначення людини тощо" [10, с. 477]. Мовна особистість У. Самчука, знайшовши свій вихід у творчості митця, реалізує як об'єктивні фонові знання соціуму, до якого належав автор, так і суб'єктивні – притаманні лише його індивідуальності. Творчість письменника позначена новизною й соціальним звучанням піднятих ним проблем, вербалізованих актуальними для його доби засобами мови, – це самобутнє явище в мовно-літературному про-

цесі ХХ ст. Мовна свідомість письменника нерозривно пов'язана з національною свідомістю. Його спосіб мислення та індивідуальний мовний стиль письма був сформований перипетіями багатого на події життя. На формування доміант мовної особистості У. Самчука вплинула низка факторів, основні з яких варто проаналізувати.

Одним із основних чинників, без сумніву, є мала батьківщина письменника – Волинь, яка "була вписана в культуру кількох народів, мала власну історію багатоетнічності та релігійно культурної толерантності" [6, с. 27]. "Закорінений" у рідну землю У. Самчук не приховував, що походить із типового українського селянського роду, до того ж наголошував, що в їхній родині мала місце легенда про козацьке походження. Згадуючи роки проведені в українському провінційному селі, У. Самчук пише: "Наше рустикальне минуле не сприяло бурхливому розвитку наших інтелектів, наші таланти з намагою пробивалися крізь нашаровання історично задавненої стагнації" [8, с. 14]. Цю стагнацію, застій соціального росту й культури українського села ХХ ст. У. Самчуку "першому вдалося зрозуміти", а коли він це зрозумів – переборення і знищення такого стану стало його життєвою метою [8, с. 149]. Зрештою митець упродовж творчого життя досягає своєї мети – світової письменницької слави, пишучи про те-таки село та український народ. Місце, де народився У. Самчук – невелике селище Дермань з великими культурними традиціями, розвиненим фольклором і багатими місцевими легендами та міфами стало першопочатком у формуванні мовної особистості митця як представника регіональної культурної самобутності. У його творах це вербально проявилось широким використанням народнорозмовної лексики з притаманним для волинського села говірковим забарвленням.

Локальність, де письменник провів ранні роки життя, неодноразово ставала місцем розгортання подій у його творах. Зокрема в романі "Волинь", який приніс У. Самчуку світову славу, визначальним простором побутування родини головного героя є Волинське Полісся (Лебедщина, Дермань, Тилявка, Крем'янець). Письменник, художньо оформлюючи власні почуття, переповідає події зі свого дитячого та юнацького періоду життя. Юність У. Самчука проходила, коли Україна боролася за незалежність, а в народі пробуджувалась національна свідомість і надія на відродження держави. М. Жулинський наголошує: "Для У. Самчука було вкрай важливо відтворити цей складний процес національного самоусвідомлення, який пройшов і він, і згодом "пройде" й головний герой його "Волині"..." [1, с. 3]. Попри те, що У. Самчуку випало провести невеликий відтинок свого свідомого

життя на Батьківщині, йому вдалося зберегти непохитну вірність власному народу, яку він влучно проектує на героїв своїх творів. Світ персонажів "Волині", "Марії", "Кулака" представлений цілісними постатями, сповненими віталізму, спрямованого на підкорення людиною власного життя. Саме у віталістичній філософії героїв творів У. Самчука й простежується основа його індивідуального стилю. Письменник "своїм могутнім наративом, закоріненим у глибинній національній традиції, прагнув регенерувати український космос як космос хліборобської нації – "чорноземної раси" – з пекла мороку й темноти, що поглинули Україну в Радянській імперії" [4, с. 46]. Тож однією з основних рис мовотворчості митця є саме "націєтвердний вітальний код", та сакральна життєва сила, яка є основою художніх образів у романах письменника. Проблему національної самосвідомості У. Самчук розкриває різносторонньо, філософсько-онтологічний аспект поглядів митця пов'язаний із проблемою формування ціннісних орієнтацій і відповідає твердженню: "... самосвідомість нації – це така реальність, пізнання якої дозволяє людині у більшій мірі пізнати саму себе... Акт самосвідомості нерозривно пов'язаний із проблемою вибору..." [7, с. 18].

Особливість мовотворчого коду У. Самчука простежується в контексті його життєвого досвіду, багажу знань, освіченості. Мовна особистість письменника уособлює в собі високий рівень національної самобутності в контексті європейських культур. Тривале проживання митця в Європі сформувало певний полікультурний простір у його свідомості. Полікультурність особистості У. Самчука проявляється, передусім, у його прагненні до розвитку, засвоєння нових цінностей через знайомство з чужими культурами, до набуття все більшої соціальної значущості. Багатогранність і рельєфність його мовної свідомості засвідчується впевненими поглядами, уявленнями, почуттями, настановами й оцінками української мовної дійсності крізь призму європейської цивілізації. У. Самчук впевнено володів німецькою, чеською, польською, російською, гірше французькою мовами. Знання іноземних мов, а відтак і лінгвокультурного простору цих країн здійснило значний вплив на формування мовної особистості письменника та зумовило появу в його творах численних лексичних та фразеологічних вкраплень, які не були характерними для української лінгвокультури.

Більшу частину свого свідомого та творчого життя У. Самчук провів в еміграції. Це було для письменника-патріота нелегким випробуванням, адже жив він за межами України "у глибокій тузі за страченою батьківщиною". У власних спогадах У. Самчук зізнається,

що, живучи в Європі, неодноразово почував себе чужим, називав себе людиною "приреченням якої є не бути дома, не мати громадянства, не мати практичного фаху, писати книги українською мовою і нічого з них не мати, бути ізгоєм на тлі величезного, бурхливого, багатого світу" [8, с. 15]. Приречений жити не на Батьківщині, У. Самчук творчою думкою все ж повертається в Україну, подаючи в своїх романах власну індивідуальну вербально-естетичну картину світу. Письменник – великий патріот України, не раз відстоював позицію української державності, опонував із тими, хто це заперечував: "Мої посилення на мову, культуру й історію ніяк його (*Германа – авт.*) не переконували, бо, казав він, мови і культури, які до цього часу не ствердили себе державно, не конче мусять існувати взагалі" [8, с. 22].

У контексті емігрантського життя У. Самчука варто відзначити період його проживання в Празі. "Втікачі або вигнанці" з України, що здебільшого навчалися там у 1920–30-х рр. були активно задіяні в бурхливому науковому та культурно-мистецькому житті "української" Праги. Як зазначає сам письменник: "У житті кожної людини є час і місце, що творять вісь її буття. У моєму житті таким місцем була Прага і час, у ній прожитий" [8, с. 11]; "... ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс. ... Зудар двох гострих, фанатичних протилежностей комунізм-націоналізм визначав наш світогляд" [8, с. 5].

У. Самчук як мовна особистість, що створює текст, відображає соціально-психологічні події в суспільстві свого часу, забезпечує вербалізацію концептів, актуальних для визначеного історичного періоду. Беручи до уваги буремні світові події ХХ сторіччя, У. Самчук був свідком важкого періоду для України, що мимоволі стала центром політичних перепитій Європи у воєнний та міжвоєнний періоди. Усвідомлюючи весь тягар доби, що випала на його життя, письменник іронізує: "Народився під час війни, виріс під час війни, зрів під час війни ... Свідок повстання України, Польщі, Чехословаччини, Карпатської України, Протекторату, Генерального Губернаторства, Райхскомісаріату Україна, Другого Райху, Третього Райху. Свідок їх упадку. Свідок двох найбільших воєн в історії світу..." [9, с. 216]. Саме в контексті подій доби простежується сформована автором концептосфера роману "Волинь". "Для мовної особистості У. Самчука в цьому творі світоглядно вагомими є такі ключові лексеми, як війна, революція, Україна та український народ" [11, с. 3].

Як відомо, У. Самчук так і не здобув професійної, системної освіти. Тож провідну роль у становленні його як письменника та формуванні його мовної особистості відіграла самоосвіта. Мова творів У. Самчука

переконливо свідчить про глибоке знання писемно-літературної, розмовної і фольклорної стихій української мови, високу мовну культуру автора. У його творах поєднуються народнорозмовні вислови з літературними, суспільно-політичними та науково-термінологічними. Важливе значення у формуванні мовної картини світу У. Самчука мали твори авторитетних українських та світових літераторів: Тараса Шевченка, Лесі Українки, Жюльє Верна, Вальтера Скотта, Гі де Моппасана, Льва Толстого та ін., якими захоплювався письменник.

Про безпосередній вплив на становлення індивідуального стилю письма свідчить і те, що з 1929 року У. Самчук активно співпрацював з "Літературно-Науковим Вісником", на сторінках якого був опублікований роман "Кулак". Знайомство та співпраця Уласа Самчука з такими відомими особистостями як: Олександр Олесь, Богдан Лепкий, Євген Маланюк, Спиридон Черкасенко, Олег Ольжич, Оксана Лятуринська, Степан Смаль-Стоцький, Олена Теліга справило значний вплив на формування його творчих домінант.

У празький період життя У. Самчук сформувався не лише як талановитий письменник, а й як майстерний політик. Йому вдалося досягти вершин світового письменства та публіцистики. З проголошенням у 1938 році Карпатської України У. Самчук виїжджає до Хуста. Його пристрасні промови можна було почути в найвіддаленіших куточках краю, з-під його пера виходили статті, з яких увесь світ дізнавався про боротьбу українців за свою державу. Як відомо, української держави як такої в той час не існувало, а, отже, не було ні професійних українських політиків, ні урядовців. У. Самчук же, будучи літератором, домігся того, щоб його почули. Низка його фейлетонів, репортажів та передовиць, що виходили друком у газеті "Волинь" та інших українських часописах у період окупації України німецьким військом стала так званим "документом доби". Публічні виступи, політична та публіцистична діяльність У. Самчука зумовила формування ще однієї домінанти його мовної особистості. У творчості письменника це проявилось присутністю лексики публіцистичного стилю та сукупністю вербальних структур, що здатні пробудити політичну свідомість читача, пропагувати ті чи інші ідеї, здійснити емотивний вплив.

Отже, індивідуальний стиль У. Самчука демонструє характерну йому манеру оповіді, особливий спосіб мовомислення, лексико-семантичне й стилістичне чуття, пошуки оригінальних засобів вербалізації концептуальної картини світу, індивідуалізації семантики й естетики слова. Безперечно, існує ще багато індивідуальних екстралінгвальних чинників, які безпосередньо вплинули на формування

мовної особистості У. Самчука. У даній розвідці ми аналізуємо основні, саме ті, що сформували певні домінанти та знайшли своє яскраве відображення у творчості митця шляхом вибору письменником конкретних вербальних засобів. Тож домінантами мовної особистості У. Самчука можна назвати "закоріненість" у рідну землю, культурно-регіональну автентичність, пропагування "націєтвердого віталізму", відповідальність перед рідною мовою та культурою, прагнення до самореалізації, полікультурність, публіцистичність.

Мовна особистість У. Самчука розкривається в мові його художніх творів, сукупністю тих виражальних засобів, що вирізняють митця як індивідуальну особистість. Як письменника і соціальну особистість його сформували два світи – Україна і Європа, мову, культуру та традиції яких йому вдалося досягнути та сформувати на їх основі власну мовну картину світу. Творчість У. Самчука, повернена в український національний контекст, є багатим джерелом для вивчення лексичного багатства художньої мови. Вивчення мовної особистості окремого письменника як члена певної мовної спільноти та представника конкретної доби, має широку перспективу для української лінгвокультурології. Значного потенціалу набуває лінгвокультурний аналіз творів У. Самчука, специфіка процесів вербалізації концептосфери письменника, визначення лінгвокультурем притаманних як загальній західноукраїнській лінгвокультурі, так і власне авторській мовній особистості. Аналіз екстралінгвальних чинників, що формували світогляд У. Самчука, дає підстави стверджувати, що письменник – багатогранна елітарна мовна особистість, пізнання якої відкриває нові горизонти для подальших досліджень.

Література

1. Жулинський М. "Я був повний Україною...". *Літературна Україна*. 1995. 30 березня. С. 3.
2. Карасик В. И. Дискурсивная персонология. *Язык, коммуникация и социальная среда*. Воронеж: ВГУ, 2007. Вып. 7. С. 78.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
4. Мафтин Н. "Філософія чину" в проекції "авторитетного стилю" Уласа Самчука. *Етнос і культура*. 2011–2012. № 8–9. С. 45–52.
5. Мацько Л. Мовна особистість А. Малишка як лінгвокультурологічний феномен. *Культура слова*. 2013. Вип. 78. С. 7–11.
6. Поліщук Я. Формули ідентичності Уласа Самчука на тлі доби. *Слово і Час*. 2007. № 6. С. 25–32.
7. Савка Л. Філософський аспект дослідження національної самосвідомості. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка*. Тернопіль, 2001. № 4. С. 17–20.

8. Самчук У. На білому коні: Спомини і враження. Вінніпег: Т-во "Волинь", 1972. 250 с.
9. Самчук У. П'ять по дванадцятій: записки на бігу. Буенос-Айрес, 1954. С. 216–217.
10. Совтис Н. М. Художній текст як відображення мовної картини світу. *Київські полоністичні студії*. 2013. Т. 22. С. 476–479.
11. Стецій В. Ф. Мовна особистість Уласа Самчука (світоглядна орієнтація і мовотворчість): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 23.10.03. Донецьк, 2003. 18 с.

References

1. Zhulynskiy M. "Ia buv povnyi Ukrainoiu...". *Literaturna Ukraina*. 1995. 30 bereznia. S. 3.
2. Karasyk V. Y. *Dyskursyvnaiia personohyia. Yazyk, kommunykatsyia i sotsyalnaia sreda*: Voronezh : VHU, 2007. Vyp. 7. S. 78.
3. Karasyk V. Y. *Yazykovoii kruh: lychnost, kontsepty, dyskurs*. Volhohrad: Peremena, 2002. 477 s.
4. Maftyn N. "Filosofiiia chynu" v proektsii "avtorytetnoho styliiu" Ulasa Samchuka. *Etnos i kultura*. 2011–2012. № 8–9. S. 45-52.
5. Matsko L. *Movna osobystist A. Malyska yak linhvokulturolohichnyi fenomen*. *Kultura slova*. 2013. Vyp. 78. S. 7-11.
6. Polishchuk Ya. *Formuly identychnosti Ulasa Samchuka na tli doby*. *Slovo i Chas*. 2007. № 6. S. 25-32.
7. Savka L. *Filosofskyi aspekt doslidzhennia natsionalnoi samosvidomosti*. *Naukovi zapysky TDPU im. V. Hnatiuka. Ser. Pedahohika*. Ternopil, 2001. № 4. S. 17–20.
8. Samchuk U. *Na bilomu koni: Spomyny i vrazhennia*. Vinnipeh: T-vo "Volyn", 1972. 250 s.
9. Samchuk U. *P'iat po dvanadtsiatii: zapysky na bihu*. Buenos-Aires, 1954, S. 216–217.
10. Sovtys N. M. *Khudozhnii tekst yak vidobrazhennia movnoi kartyny svitu*. *Kyivski polonistychni studii*. 2013. Т. 22. S. 476–479.
11. Stetsii V. F. *Movna osobystist Ulasa Samchuka (svitohliadna orientatsiia i movotvorchist)* : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 23.10.03. Donetsk, 2003. 18 s.

Ю. И. Артемова

аспирантка второго курса факультета украинской филологии
Ровенского государственного гуманитарного университета

Языковая личность Уласа Самчука на фоне эпохи

В статье уточнено понятие "языковая личность" в соответствии с современными концепциями лингвокультурологии. Проанализированы основные экстралингвистические факторы, осуществившие существенное влияние на индивидуально-художественное языкомышление, формирования социально-культурной концептосферы и способов ее вербальной репрезентации в творчестве Уласа Самчука. Определены доминантные черты языковой личности писателя в контексте XX века.

Ключевые слова: *экстралингвистические факторы, лингвокультурология, языковая личность, украинская литература XX века, Улас Самчук.*

Yu. I. Artemova

Post graduate student (second year), Faculty of Ukrainian Philology of Rivne State University of Humanities

Language personality of Ulas Samchuk in the contexts of the era

The article deals with the influence of Ulas Samchuk's world-outlook and his criteria of value as a problem of linguistic-cultural researches. The problem of "language personality" is analyzed. The structure and main units of its presentation in the author's language were in the focus of attention. In accordance with the modern concepts of linguistic-cultural studies the concept of "linguistic personality" is defined. The main extralinguistic factors that have had a significant impact on individual and artistic thinking, the formation of the socio-cultural conceptual sphere and the ways of its verbal representation in the work of Ulas Samchuk have been analyzed. The dominant features of the linguistic personality of the writer in the context of the 20th century are determined. The main features of writer's idiolect have been identified in the article which can help in profound linguistic analysis of his novels.

Key words: extralinguistic factors, linguoculturology, linguistic personality, Ukrainian literature of the twentieth century, Ulas Samchuk.